

Алій Колесников

“РОЗПОВІДІ” ХОРАСАНЬСЬКОГО ГЕОГРАФА X СТОЛІТТЯ ПРО ЗЕМЛІ СЛОВ’ЯН І РУСІВ

В історіографічних розвідках про країни Східної Європи за часів існування Київської Русі дослідники, переважно використовуючи східні джерела, здебільшого аналізують розбіжні відомості середньовічних арабських (арабомовних) географів і мандрівників і залишають поза увагою твори тогочасних перськомовних авторів, які висловлюють власне (приховано критичне) ставлення до праць своїх попередників.

Кращим серед подібних творів постає невеличкий трактат анонімого хорасанського автора кінця X ст. *Ḥudūd al-‘Ālam min al-maṣriq ilā-l-maḡrib* (“Кордони світу від Сходу до Заходу”, або “Регіони світу від Сходу до Заходу”). Не назвавши свого імені, автор у передмові пише, що свій твір він почав писати 372 року гіджри (982/983 р.) і присвятив правителю Фаригунідської династії у Гузганані (північна частина нинішнього Афганістану). Єдиний відомий список “Худуд’а” зберігся в копії від 656 року гіджри (1258 р.). Рукопис із цим списком у 1893 році подарував російському орієнталістові О. Г. Туманському учений бегаїст із Самарканди Мірза Абу-л-Фазль Гульпайгані. 1897 р. Туманський видрукував оглядову статтю про трактат, де подав зразки тексту пам’ятки й переклад розділів про слов’ян та русів [Туманский 1897, 121—137]. Він мав намір видати увесь твір, але через різні обставини не зміг цього зробити.

Текстом трактату до його видання користувалися В. О. Жуковський і В. В. Бартольд. У 1930 році академік Бартольд опублікував текст (точніше — фотокопію твору) з великою вступною статтею [Бартольд 1930]. Пізніше, у 1935 році, іранський дослідник Саїд Джелал ад-дін Теграні видав набірний перський текст пам’ятки. У 1937 році російський сходознавець В. Мінорський в еміграції надрукував повний переклад “Худуд’а” англійською мовою з аналітичним коментарем, мапами окремих регіонів і докладними покажчиками: географічних назв, імен і титулів, цитованих джерел, місцевої продукції, термінологічним [Minorsky 1937]. Ця праця залишається класичною до цього часу.

В цілому високо оцінювали цей твір хорасанського географа майже всі дослідники-сходознавці, бо знаходили там матеріал, який відповідав їхнім професійним інтересам. Менш схвально вони ставилися до інформації про європейські країни, історію яких вони, як їм здавалося, знали досконаліше, ніж автор. Негативним було ставлення академіка Бартольда до інформації про слов’ян і русів: на його погляд, відповідні розділи в трактаті анонімого географа “дають мало нового”, а розділ про русів ще й об’єднує докупи відомості із різних періодів, створюючи систему, якої насправді не існувало [Бартольд 1930, 28—29].

Наприкінці життя видатному історикові не вистачило часу, аби обґрунтувати свої застереження, бо для цього потрібен був досконалий коментар. Існуючий коментар Мінорського до англійського перекладу пам’ятки спонукає до більш уважного прочитання тексту й змісту. Обсяг цього коментаря утричі (а в нашому випадку — вп’ятеро) перевищує переклад і тому напрошуються інші оцінки.

Щоб уявити собі об’єкт дискусії, прочитаємо слов’янську “розповідь” анонімого географа [Бартольд 1930, 37^о, Minorsky, пер. 158—159, комент. 427—432]. Починаючи розділ (“розповідь”) про ту або іншу країну, автор “Худуд’а” визначає її кордони. Не відступає він від свого правила і тут:

“Розповідь про країну слов’ян.

На схід від цієї країни мешкають внутрішні болгари й частина русів, на півдні вона сягає Грузинського (*guz*) моря і володінь Рума [Візантії. — А. К.]. На захід і північ від неї [північний захід?] простяглися руйнівні пустелі Півночі [у

перекладі Мінорського: пустелі необжитих земель Півночі]. Це велика країна, в ній всюди дуже багато дерев. Вони [слов'яни] оселилися поміж дерев. Нічого крім проса не сіють. Нема в них і винограду, але дуже багато меду. Із меду виготовляють вино і подібні до нього речі. Хуми (дзбани) для вина у них дерев'яні. Є люди, які щороку виробляють по сто хумів вина. Вони володіють чередами свиней, ніби отарами овець (або — “також, як і отарами овець”). Померлих вони спалюють. Коли чоловік помирає, жінка, якщо вона його любить, вбиває себе. Всі вони носять сорочки і чоботи до кісточок. Всі — вогнепоклонники. Вони грають на струнних інструментах, яких у мусульман немає. Їхня зброя — то щити, дротики й списи. Царя слов'ян зовуть smwt swyt (варіант — bsmwt swyt). Їжа їхніх царів — молоко. Взимку всі вони мешкають у халабудах і землянках. У них багато укріплень і фортець. Їхня одежа переважно із полотна. Згідно з релігією, службу цареві вони визнають за необхідне. У них є два міста: Вабіт — перше місто на сході слов'янської землі, частина [жителів] якого подібна до русів; Хурд'аб — велике місто і резиденція царя”.

У цій невеличкій, але змістовній “розповіді” всього потроху: орієнтовні межі країни, показані через сусідні етнічні ареали (болгарів, русів) або природні об'єкти (море, пустеля); характеристика місцевості (ліси) й виробничої діяльності; загальні відомості про поховальний обряд, вірування, одяг, зброю, верховну владу, житло, фортеці, головні міста. В наявності поєднання в одній інформації різножанрових (географічних, етнографічних та історичних) даних. Це не повинно нас дивувати, бо твори ранніх мусульманських географів не були суто географічними трактатами, а містили певний мінімум знань із різних галузей, корисних для практичного використання. В ісламознавчих колах цей стан загальновідомий, і на ньому не будемо зупинятися.

У даному випадку заслуговує на увагу те, що “розповіді” про слов'ян і русів у хорасанського автора (кінець X ст.) за змістом наближаються до відповідних “географічних” розділів в арабомовній “Книзі коштовностей” Ібн Руста (початок X ст.) [Ібн Руста, 143—144] і в перськокомовному “Оздобленні вістей” Гардізі (середина XI ст.) [Гардізі]. Цього В. Бартольд визнав за краще не помітити, а В. Мінорський, навпаки, не тільки звернув увагу на спільні сюжети, а й підготував порівняльні таблиці змісту відповідних глав у названих творах.

Звернення до текстів Ібн Руста, “Худуд'а” й Гардізі переконує в тому, що ні хорасанський географ, ні пізніше Гардізі не користувалися інформацією Ібн Руста, проте автори всіх трьох творів використовували невідоме спільне першоджерело, написане ще в IX ст., і кожен доповнював і переробляв його згідно з побажаннями замовника, власними інтересами й потребами часу. Ібн Руста, наприклад, віддає перевагу мальовничому зображенню етнографічних подробиць: поховального обряду, поминального ритуалу, жертвовного вбивства жінки померлого; він перелічує музичні інструменти слов'ян, зупиняється на практиці обігрівання оселі (що більше нагадує опалення лазні), тобто звертає увагу на ті особливості побуту і духовного життя, які його сучасникові-мусульманину видаються незвичайними при знайомстві з представниками іншої культури. Стиль автора “Худуд'а” стриманіший. Про ті ж речі він пише коротше, минаючи екзотику (яка для нього, може, й перестала бути дивом), і намагається передати лише традиційні аспекти географічного твору. Для хорасанського географа важлива не відстань від землі печенігів до землі слов'ян (Ібн Руста й Гардізі оцінюють її в десять днів шляху), а слов'янські кордони, тобто його цікавлять сусіди слов'ян, кожному з яких присвячена окрема “розповідь”. У своїй країні слов'яни — вогнепоклонники, але даному авторові відомі й охрещені слов'яни: про них він пише в “розповіді” про Візантію:

“Охрещені слов’яни — це область у Візантії. В ній живуть хрещені слов’яни і сплачують податки візантійському цареві. Вони — люди багаті. Це область квітуча і спокійна” [Бартольд 1930, 366]. Опис дещо нагадує початок християнізації на околицях слов’янського світу напередодні прийняття християнства Володимиром Великим.

Про певну цінність “Худуд’а” для історії слов’янства говорить також і те, що самі тільки варіанти назв слов’янських міст у цьому тексті відкривають можливість їх вірогідної ідентифікації. Так, Вабніт (у Ібн Руста — Ваніт?, у Гардізі — Вангіт) дослідники ототожнюють з Занбатом (від грецьк. Ζαμβατας) — іншою назвою Києва у Костянтина Порфірородного [Minorsky 1937, 431], Хурд’аб (у Ібн Руста — Jrwāb, у Гардізі — Jrāwt) — з містом Хорват у південній Хорватії на Дунаї [Minorsky 1937, 431]. Окрема проблема — ідентифікація імені правителя. Варіанти Ібн Руста (swuyt blk) і Гардізі (swyt mlk) співзвучні з іменами Святополка, Святоплука. У минулому столітті Хвольсон ототожнював правителя з Моравським великим князем Святоплуком (кінець IX ст.), припускаючи, що хорвати визнавали формальну залежність від нього. Але ця версія ще потребує перевірки.

Окремий розділ у “Худуд’і” присвячений русам, яких хорасанський географ (слідом за Ібн Рустом або незалежно від нього) відокремлює від слов’ян за способом життя, звичаями, а головне — кордонами. Нижче подаємо його повний переклад [Бартольд 1930, 37^а—38^а; Minorsky 1937, 159, §44, комент. 432—438]:

“Розповідь про країну русів і її міста.

Це є країна, на сході якої — Печенізькі гори, на півдні — ріка Рута, на заході — слов’яни, на півночі — північна пустеля. Ця країна велика. Її жителі мають злу вдачу, вони вперті, незгідливі, сміливі, суперечливі, войовничі. З усіма кафірами, що мешкають навколо їх, вони воюють і перемагають їх. Царя називають хаканом русів. Це країна, де багато всілякого добра, яке має бути. Серед них є люди достойні [лицарі]. Вони дуже поважають лікарів. Десятину від усієї здобичі і своєї торгівлі вони щороку віддають правителю. Серед них [русів] є група слов’ян, які їм прислужують [або — “у них служать”]. Із сотні аршинів полотна, більше або менше того, вони шиють одні шальвари, надягають їх і збирають на колінах (закочують?). Вони носять вовняні капелюхи, задню частину яких спускають на потилицю. Померлого вони опускають у могилу з усім, що той мав із одягу і вбрання. Разом із ними [померлими] кладуть у могилу їжу й вино. Куябе — найближчий до мусульман руський город. То — квітуче місто, в якому резидує цар [правитель]. Із нього вивозять різноманітні хутра і дорогоцінні мечі. Слабе — квітуче місто, із нього їздять торгувати в болгарські області, коли буває [з ними] мир. Уртаб (?) — таке місто, що коли туди заходить чужинець, то його вбивають. Із нього вивозять дуже дорогі мечі й кинджали, які можна складувати удвоє. Коли відпустиш руку [не натискаєш], він вертається на своє місце”.

Отже, і в цьому розділі, як і в попередньому, хорасанський автор зводить до мінімуму сумнівні етнографічні деталі, відкидає вигадку про країну русів на болотяному острові у відкритому морі (так у Ібн Руста й Гардізі) і означає більш-менш реальні кордони. Підправляє він своїх попередників і в іншому. Якщо Ібн Руста пише, що руси нічого не сіють, а годуються тільки тим, що привозять із землі слов’ян [Ібн Руста, 145], наш автор стверджує, що на Русі всього вдосталь. Він не затримується на стосунках між русами, слов’янами й хозарами, але повідомляє про перемогу русів над сусідами. Таке становище склалося за князювання Святослава Завойовника (960—972 рр.), коли Київська держава на сході сягнула Ітіля (Волги). Якщо вірити Ібн Русту, у русів немає ні сіл, ні нив, але багато міст (і це — на болотяному острові!). Хорасанський географ уникає подібних казусів.

Приклади осмисленої редакторської праці можна було продовжити. Незмінним в усіх трьох авторів (Ібн Руста, автора “Худуд’а” й Гардізі) є твердження, що правителя русів називають хаканом. Важко погодитися з дослідниками, які вважають, що слов’ян переплутано з тюрками. Очевидно, спосіб існування русів в оточенні кочовиків, постійна мобілізація сил для активної зовнішньої політики, військова організація русів більше нагадували ранньомусульманським географам безладний спосіб життя тюрків, ніж усталені порядки сусідньої Візантії.

Відомості про три головні міста русів — Куябе, Слабе, Уртаб (?) — наш автор, можливо, запозичив у ал-Істахрі (середина X ст.). У нього йдеться про три підрозділи руського етносу, кожен зі своєю столицею: Куябе (для ближчих сусідів болгар), ас-Славійа — другий підрозділ (столиця не названа), ал-Арсанійа — третій підрозділ із столицею Арса [Viae Regnorum, 225–226]. Куябе дослідники одностайно ототожнюють з Києвом, Слабе [Славійу] — з Ярославлем (?), Уртаб [Арса] — з Рязанню (?). Але сам ал-Істахрі, схоже, не розмежовує слов’ян і русів.

Звичайно, не всю інформацію хорасанського географа кінця X ст. про слов’ян і русів слід сприймати беззастережно. Але вона відбиває рівень його знань про слов’янські землі й прагнення знайти істину.

ЛІТЕРАТУРА

Бартольд 1930 — Худуд ал-‘Алем. Рукопись Туманского. С введением и указателем В. Бартольда. Ленинград.

Гардизи — Бартольд В. В. Сочинения. Т. VIII. Москва. 1973. С. 23–62. [Извлечения из сочинения Гардизи “Зайн ал-Ахбар”].

Ібн Руста — Kitāb al-A‘lāk an-Nafīsa VII auctore Abū Alī Aḥmed ibn ‘Omar Ibn Rosten... — Bibliotheca Geographorum Arabicorum edidit M. J. De Goeje. P. VII. Lugduni Batavorum, 1892.

Minorsky 1937. — Ḥudūd al-‘Ālam, “The Regions of the World”. A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D., translated and explained by V. Minorsky... — “E.J.W. Gibb Memorial” Series. New Series, XI. London.

Viae Regnorum. Descriptio dictionis moslemicae auctore Abu Ishāk al-Fārisi al-Istakhri, ed. M. J. de Goeje. BGA, p. I Lugduni Batavorum. 1870.

